

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עוד על "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות"

בי"לשונונו לעם" (מו [תשנ"ה], א, עמ' 15-17) פרסמתי רשימה העוסקת בפתגם נפוץ זה והצבעתי על דרכי התהוותו. הראיתי שבתשתיתו שני מאמרי חז"ל, שהראשון מהם ("פשוט" [ובמקום אחר: נטוש] נבילתא בשוקא" וכו') קשיר את הצלע האחרונה והשני ("לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה ואל יצטרך לבריות" וכן: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות") קיפד את הצלע הראשונה. הנוטר מהם - הרי הוא פתגמנו.

כאן אני מוצא מקום להוסיף שההיקרות הקדומה ביותר שנמצאה עד כה לפתגם במתכונתו החדשה הזאת היא בת המאה השש-עשרה, וזו באה מידו של ר' יהודא ליוואי בר רבי בצלאל, הוא המהר"ל מפראג. המפתיע הוא שהמהר"ל יצר מתכונת זו מתוך זיקה ישירה ומובהקת לשני מאמרי חז"ל המקוריים, כפי שנוכל לראות בי"חידושי אגדות" שלו לבבא בתרא קי ע"א. בגמרא שם מובאת האגדה על יהונתן הנער הלוי, נכדו של משה רבנו, שהיה כוהן לעבודה זרה וטען להגנתו "כך מקובלני מבית אבי אבא, לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה ואל יצטרך לבריות". הגמרא דוחה "טענה" זו באגמרה שיהונתן לא הבין את המאמר הזה כהלכה: "הוא סבר לעבודה זרה ממש, ולא היא, אלא עבודה שזרה לו, כדאמר ליה רב לרב כהנא נטוש נבילתא בשוקא ושקול אגרא ולא תימא גברא רבא אנא וזילא בי מילתא", כלומר, "עבודה זרה" כאן היא עבודה שזרה לעושה ואינה נאה לו, דוגמת מלאכת פשיטת נבלה בשוק. על כך כותב המהר"ל:

פ"י [=פירוש] אע"ג [=אף על גב] שעושה דבר זר [כלומר, שהוא פושט נבלה בשוק, "עבודה שזרה לו"] מ"מ [=מכל מקום] אינו הפסד גמור ומי שצריך לבריות הוא העדר וחסרון בעצמו ויותר טוב אליו הדבר שהוא זר כמו מלאכה שהוא זרה מן העדר גמור, ולפיכך אמר פשוט נבילתא בשוק ואל תצטרך לבריות. וזה מבואר.¹

כלומר, בתוך ביאורו לממרה המקורית בגמרא "מצטט" אותה המהר"ל ("ולפיכך אמר") תוך החלפת חלקה הראשון - "לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה" - בביאור שנותנת הגמרא לדברים ובדוגמה להם - "פשוט נבילתא בשוקא", ובכך הוא יוצר את הפתגם במתכונתו החדשה, אם כי

בהותרת משהו מן הרישא ("נבילתא") במתכונתו הארמי; את המתכונת העברית לחלוטין של הפתגם הוא מוטר לנו במקום אחר: "ולכן אמרו: פשוט נבילה בשוק ואל תצטרך לבריות"².

המהר"ל הוא אפוא שעבד את שני המאמרים התלמודיים לכלל פתגם אחד שקנה לו שביתה לדורות, והוא אף זה שנתן לו מעמד של מאמר תלמודי של ממש. הגדילו לעשות חי"ל האניג ובניו, מהדירי כתביו של המהר"ל (כמוהם כאחרים שהצבענו עליהם במאמרנו), שהביאו לו במפתחות "לנתיבות עולם" (ב, עמ' רנג) מראה מקום "מפורש": פסחים קיג.

דוגמה אחרת לפתגם שיסודו בשתי אמרות שחוברו יחדיו היא **די לחכימא ברמיזא** שיסודו בשני פתגמים: **די לחכימא + לחכימא ברמיזא**.

די לחכימא, שמקורה, כנראה, בלטינית (sapienti sat) מוכרת לנו גם כנוטריקון: (ו)ד"ל, ואילו השנייה: **לחכימא ברמיזא** מתועדת (בשינויים קלים) כבר במקורות עתיקים. שני החלקים שהיסוד המשותף להם הוא המילה **לחכימא** נתמזגו והניבו את הניב במתכונתו החדשה (וראה בהרחבה במאמרי "עשר אמרות חז"ל שחז"ל לא אמרו", ידע עם כו [1995], 59-60, עמ' 156-185; וראה גם בצילום הניתן כאן).

ובשולי הדברים: בימינו כאשר האוריינות פוחתת וה"פוריינות" חוגגת יש שהאמרה מתפרשת שלא כמשפטה. והמעשה הבא יוכיח:
לפני שנים מספר שימשה הגבי יעל לוטן (ממנה שמעתי את הסיפור) כעורכת פרסומי משרד החוץ באנגלית. והנה נתקלה בפתגם שנראה לה מפוקפק וכל מאמציה להתחקות על שורשו עלו בתוהו: "As the saying goes: 'We shall simply have a good time in the market place and never want for health.' רק כאשר החליטה לחפש פתגמים לפי "מפתח מילים" עלתה על הפתגם (בערך "שוק") שהתרגמת לאנגלית קראה: "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות [=לבריות]".

פירוש מחודד בכוונת מכוון נתן למאמר התלמודי המקורי מ"ל ליליינבלום:

יפה אמר פלוני: "פשוט נבילתא בשוקא וקבל אגרא; ואל תאמר כהנא אנא, גברא רבה אנא" - שהרי אז לא יניחוך עוד לפשוט גם נבלות ותמות ברעב (חטאת נעורים, ב, וינה תרל"ו, עמ' 91).

ליליינבלום חילק את המאמר לשניים והעמידו שלא כמובנו הראשיתי: הצלע הראשונה נקבעה כמשפט העומד בפני עצמו ואילו הצלע השנייה הפכה לרישא של משפט חדש שצורפה לו הנמקה: "כי יש לחשוש שאז [אם תודיע שאתה אדם חשוב] לא יניחוך עוד לפשוט [...]".

נסיים בעוד היקרות של אמרתנו בסיפור המובא על ידי מ' ליפסון בספרו מדור דור (הוצאת אחיאסף, תל-אביב תשכ"ח, כרך ד, מס' 2853):

- מעשה ברבי יעקב טויב מנישטאט, שבא אצלו צורב אחד ליטול עצה על עסקי פרנסה.
- רבנו - אומר הלה - השעה דחוקה לי ואין פרנסתי מצויה, אצא ואהיה סייס.
 - כלום, שואל אותו רבי יעקב, יודע אתה בטיב עגלה וסוסים?
 - ומה בכך? משיב הצורב, הרי אמרו: "פשוט נבלה בשוק ואל תצטרך לבריות!"
 - פשיטת נבלה, מחזיר לו רבי יעקב, אף היא מלאכה וצריכה לימוד...

הרי עוד עדות להשתרשותו של הפתגם במתכונתו החדשה.

הערות

1. ספר חידושי אגדות מהר"ל מפראג, מהדורת חי"ל האנגי ובניו, ג, ירושלים תשל"ב [ד"צ], עמ' קכג-קכד.
2. ספר נתיבות עולם, ב, ירושלים תשל"א, נתיב העושר, פרק ב, עמ' רל.

ד"כ

Via generalitatis, generaliter,
universaliter, in genere.

ד"ל

Satis intelligenti. Et intelligenti satis. Utuntur, quando coram intelligente sententiam abrumpunt. Nam Sapiens nutu, scil. rem percipit.

דלס"אע

Confidera; coram quo ftes. Solent parietibus inscribere, in locis publicis, vel privatis conclavibus, ut morerentur homines, se ubique esse in conspectu Dei.

צילום מתוך הספר "ראשי תיבות עבריים" שנתחבר בלטינית בידי יוהן בוקסטורף ונדפס בשנת 1696. ראשי התיבות ד"ל פוענחו "די למבין" תוך הזכרת הפתגם המקביל "לחכימא ברמיזא".